

Brussels Studies

La revue scientifique pour les recherches sur Bruxelles
/ Het wetenschappelijk tijdschrift voor onderzoek over
Brussel / The Journal of Research on Brussels
Collection générale | 2016

Philippe Vandermaelen, de Mercator van het jonge België

Philippe Vandermaelen, Mercator de la jeune Belgique

Philippe Vandermaelen, the Mercator of young Belgium

Marguerite Silvestre

Traducteur : Annelies Verbiest

Édition électronique

URL : <http://journals.openedition.org/brussels/1437>

DOI : 10.4000/brussels.1437

ISSN : 2031-0293

Éditeur

Université Saint-Louis Bruxelles

Référence électronique

Marguerite Silvestre, « Philippe Vandermaelen, de Mercator van het jonge België », *Brussels Studies* [Online], Algemene collectie, nr 106, Online op 14 novembre 2016, geraadpleegd op 10 décembre 2020. URL : <http://journals.openedition.org/brussels/1437> ; DOI : <https://doi.org/10.4000/brussels.1437>

Licence CC BY

Nummer 106, 14 november 2016. ISSN 2031-0293

Marguerite Silvestre

Philippe Vandermaelen, de Mercator van het jonge België

Vertaling: Annelies Verbiest

Dit artikel stelt de conclusies voor van een boek dat mede werd uitgebracht door de Koninklijke Bibliotheek van België: *Philippe Vandermaelen, Mercator de la jeune Belgique. Histoire de l'Établissement géographique de Bruxelles et de son fondateur*. Deze publicatie is het resultaat van 25 jaar onderzoek binnen de afdeling Kaarten & Plannen, waar de buitengewone cartografische en documentaire collectie van het *Établissement géographique de Bruxelles* wordt bewaard. Het artikel en het boek waarnaar het verwijst, vertellen het levensverhaal van de visionaire geograaf volgens een chronologisch verloop met als rode draad zijn cartografische productie (methodologie, samenwerkingen, opmetingen, nivo's, leringen, commercieel beheer, enz.) tot de overdracht naar de *Dépôt de la Guerre*, het latere Nationaal Geografisch Instituut. Het geeft ook een transversaal overzicht van de verschillende institutionele creaties van Vandermaelen: het documentatiecentrum, de natuurhistorische galerij, de school voor lithografie en de normaalschool, het etnografisch museum en de organisatie van wetenschappelijke expedities.

Marguerite Silvestre is historica en conservator van de afdeling Kaarten & Plannen van de Koninklijke Bibliotheek van België. Ze is hoofdauteur van de wetenschappelijke inventarissen gewijd aan Philippe Vandermaelen, waaronder *Autour de Philippe Vandermaelen. Répertoire des collaborateurs de l'Établissement géographique de Bruxelles et de l'Ecole Normale* (2014).

Marguerite Silvestre, +32(0)2 519 58 01, marguerite.silvestre@kbr.be

Benjamin Wayens (Redactiesecretaris), +32(0)2 211 78 22, bwayens@brusselsstudies.be

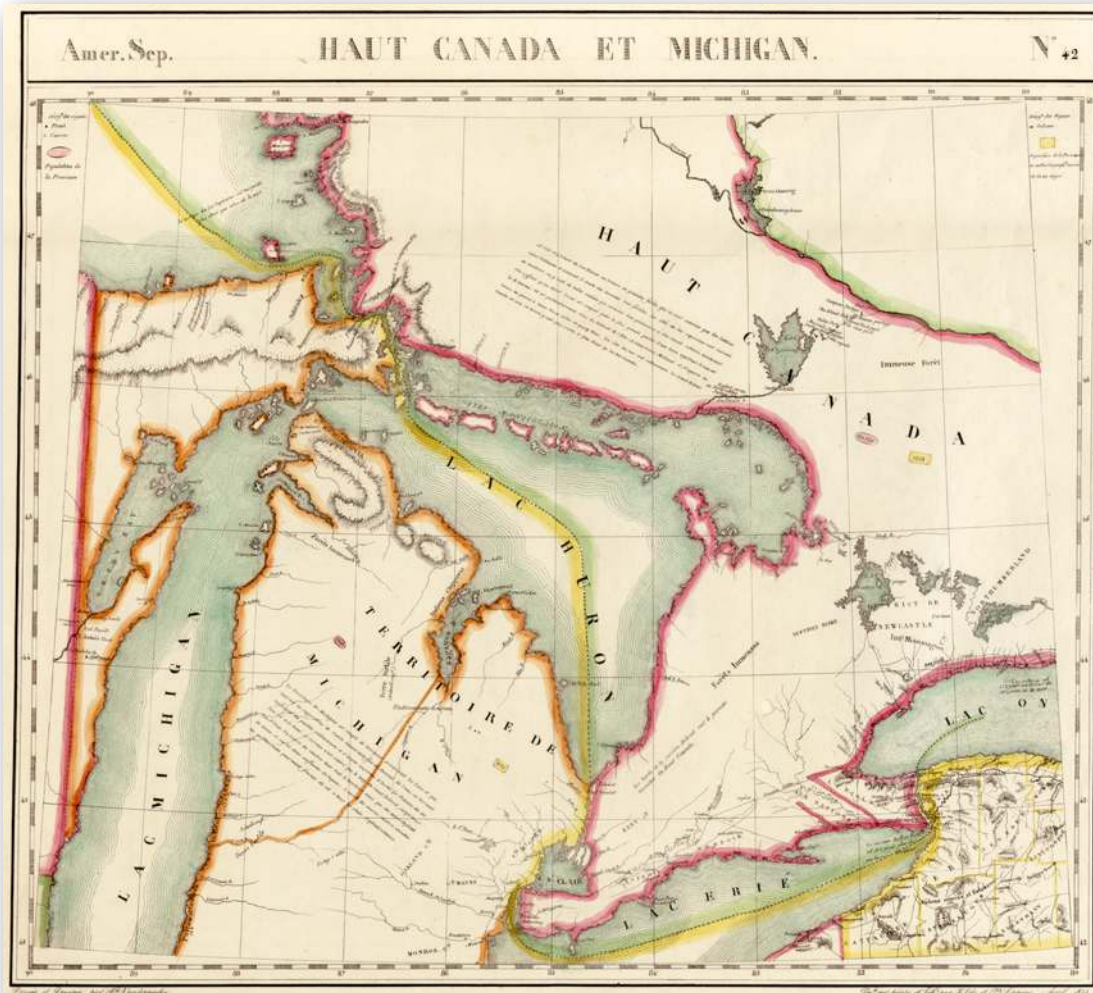
Inleiding

1. Niets wees erop dat Philippe Vandermaelen, geboren te Brussel op 23 december 1795, de grootste Belgische cartograaf zou worden sinds Mercator en Ortelius. Als autodidact en zoon van een dokter van opleiding die als rijke zeepfabrikant naam had gemaakt in de zakenwereld, werd hij handelaar in chemische en farmaceutische producten. Door zijn passie voor geografie nam zijn carrière in 1825 echter definitief een andere wending met de publicatie van zijn revolutionaire wereldatlas *Atlas universel*, waarmee hij zichzelf - figuurlijk weliswaar - op de kaart zette als cartograaf. Vijf jaar later, net voor de Belgische onafhankelijkheid, bouwde hij in Sint-Jans-Molenbeek, in de Brusselse rand, een enorm cartografisch, museumkundig en wetenschappelijk privécomplex. Het *Etablissement géographique de Bruxelles* werd de "vereniging van intellectuelen in de hoofdstad" [Cuvelier, 1938: 110] en een productief cartografisch centrum. Decennialang was oprichter Vandermaelen de nagenoeg officiële cartograaf van het ontluikende België en het boegbeeld van een industrie in volle bloei. Na de overdracht naar de *Dépôt de la Guerre*, het officiële staatsorgaan voor cartografie, in goede banen te hebben geleid, stierf Vandermaelen op 29 mei 1869 in bijna algehele onverschilligheid.

2. Toen in 1880 de collecties van het *Etablissement Géographique* van de hand werden gedaan, kwamen bijna alle cartografische producties en collecties van Vandermaelen door erfeling en aankoop in de Koninklijke Bibliotheek van België terecht. Maar de inventarisatie-, catalogiserings- en conserveringsmiddelen van de instelling waren te beperkt voor deze enorme aanvoer van kaarten. Ze werden bijgevolg allemaal in de magazijnen bewaard in afwachting van betere tijden. Pas in de helft van de 20e eeuw ontdekte de conservator van de afdeling 'Kaarten & Plannen' het uitzonderlijke belang van deze schat aan kaarten en besloot hij de vergeten cartograaf in ere te herstellen. In 1990 werden eindelijk de middelen vrijgemaakt voor de systematische inventarisatie van zijn collecties. Tussen 1994 en 2000 verschenen de eerste vier volumes van de *Inventaire raisonné des collections cartographiques Vandermaelen conservées à la Bibliothèque royale de Belgique* over atlassen, kaarten en plannen van België. In 2011 werd de inventaris over de *Atlas universel* uitgebracht en in 2014 een biografisch voor-

Figuur 1. Philippe Vandermaelen, gravure gebaseerd op een foto, 1873. Bron: © KBR, Prentenkabinet S II 119639.

Figuur 2. Bladzijde uit de eerste aflevering van de *Atlas universel*, april 1825. Bron: © KBR, Kaarten & Plannen, VDM V 84.

denboek van de medewerkers van Vandermaelen: *Autour de Philippe Vandermaelen. Répertoire biographique des collaborateurs de l'Etablissement géographique de Bruxelles et de l'Ecole Normale*. In 2016 ten slotte bracht de Koninklijke Bibliotheek het verhaal van het *Etablissement Géographique de Bruxelles* en de biografie van oprichter Vandermaelen uit: *Philippe Vandermaelen, Mercator de la jeune Belgique. Histoire de l'Etablissement géographique de Bruxelles et de son fondateur*. De conclusies van deze synthese, het resultaat van 25 jaar onderzoek, worden hier uiteengezet.

1. Vandermaelen als cartograaf

3. Als visionaire geograaf was Philippe Vandermaelen in eerste instantie geïnteresseerd in heel onze aardbol voordat hij zich begon te focussen op België alleen. Volgens een veeleer filosofische dan technische benadering ging hij van het algemene naar het bijzondere, van de onmetelijke uitgestrektheid van de Aarde naar de onmiddellijke nabijheid van zijn geboorteland. De publicatie van de eerste aflevering van de *Atlas universel* in juli 1825 lanceerde hem definitief als cartograaf. Deze wereldatlas, een ongezien en uiterst ambitieus werkstuk, was sensationeel. Na de publicatie van de eerste afleveringen vermoedde Adolphe Quetelet al dat Vandermaelen van hetzelfde kaliber was als Hondius, Ortelius en Mercator [Quetelet, 1825: 351].

4. De *Atlas universel* was de eerste atlas ter wereld die de Aarde weergaf op dezelfde, uitzonderlijk grote schaal en bood de grootste, volledigste en nauwkeurigste weergave die ooit was gerealiseerd. De mensen uit die tijd hadden het goed begrepen. De rooms-katholieke kerk was toen bijvoorbeeld in volle expansie. In de jaren 1830 maakte Rome van de atlas, "the best atlas then available", het instrument van zijn missies in de Grote Oceaan en op de Australiëilanden.¹

¹ Op de kaarten van Vandermaelen trok het rooms-katholieke bestuur de grenzen van de apostolische vicariaten in Oost-Oceanië (ontstaan in 1833) en West-Oceanië (ontstaan in januari 1836) [O'Meehan, 1990].

5. Met zijn *Atlas universel* liep Philippe Vandermaelen 65 jaar vooruit op de eerste schets van een internationale wereldkaart, die in 1891 op tafel werd gelegd tijdens het vijfde internationale congres voor geografische wetenschappen in Bern. Op voorstel van Albrecht Penck (1858-1945), professor aan de Universiteit van Wenen, werd toen besloten om "het initiatief te ondernemen voor een studie van een grote kaart van de Aarde op schaal 1:1 000 000" [Internationaal Geografisch Congres, 1892: 105]. Hoewel de *Atlas universel* van Vandermaelen voldeed aan de eisen van Penck, namelijk één schaal en projectie, kwam de wereldatlas wellicht te vroeg en werd hij, als resultaat van een individueel initiatief dat ver weg van de officiële instellingen tot stand kwam, al gauw vergeten, vooral in Europa. In 1880 werd Vandermaelen nog genoemd als de Ortelius en Mercator van de 19e eeuw, maar daar bleef het dan ook bij.² Toen Josef Wasowicz (1900-1964), professor aan de Universiteit van Lemberg en latere directeur van het cartografisch instituut E. Romer, tijdens het Internationaal Geografisch Congres in Parijs hamerde op de buitengewone vroegtijdigheid van de atlas van Vandermaelen in de geschiedenis van de wereldcartografie, vond een congresganger het nodig om op te merken dat "hoewel het idee van een wereldatlas op een en dezelfde schaal van Vandermaelen komt, is de uitvoering van dat idee toe te schrijven aan koning Willem 1 der Nederlanden [Wasowicz, 1934: 678]. Deze hardnekkige oude legende was ontstaan uit verwarring met het *Etablissement Encyclographique* van Pierre-Joseph Meeus-Vandermaelen, schoonbroer van Philippe Vandermaelen. De *Atlas universel* had alleen de onvermijdelijke aandacht te danken aan de Nederlandse vorst...

6. Elders in de wereld, en vooral in landen waar Vandermaelen bekendstaat als de eerste algemene cartograaf, zoals in Australië, Nieuw-

Zeeland en de Verenigde Staten, wordt de *Atlas universel* nog altijd beschouwd als een bijzonder belangrijk document. Om het met de woorden van de Amerikaan David Rumsey te zeggen: "*For many of the areas depicted, these maps are the largest scale maps made at the time, and the most detailed (particularly in the American West).*"³ Voor privéverzamelaars is de atlas "*a rare and remarkable atlas, a must for serious atlas collectors interested in North America*".⁴ Gespecialiseerde handelszaken verkopen kaarten "*published in the first atlas of the world on the same scale, some of the more remote areas of the world such as this are shown in unprecedented detail*".⁵ Wetenschappelijke instellingen en cartografische historici wijden studies aan de atlas of gebruiken hem als basis voor onderzoeken en toepassingen. Dankzij de huidige beeldverwerkingsprogramma's heeft de Amerikaanse universiteit Princeton een geanimeerde 3D-versie van de aardbol van Vandermaelen gemaakt en online geplaatst op basis van de kaarten in de atlas.

7. Na de Aarde concentreerde Vandermaelen zich op het Oude Continent en bracht hij een *Atlas de l'Europe* uit. Deze atlas van Europa was uiteraard minder spectaculair dan de *Atlas universel* maar wel uiterst precies en informatief. Voor zijn *Atlas de l'Europe* ging Vandermaelen ook uit van een kritische compilatie van de beste documenten en deelkaarten die de cartograaf kon vinden. Jean-Charles Houzeau zou later zeggen dat de atlas een "soort herziening van de geografie van dit deel van de wereld" was. 114]. Decennialang was de *Atlas de l'Europe* een referentiekader om de internationale actualiteit te volgen. Aan het einde van de eeuw herinnerde kolonel Hennequin, directeur van het Militair Cartografisch Instituut, eraan dat de atlas nog altijd werd gebruikt bij elke oorlog op het Europese vasteland "wegens zijn nauwkeurigheid en veelheid aan details" [Hennequin, 1891: 288]. De atlas maak-

² De dag na de nationale tentoonstelling van kunstwerken en industriële producten van 1880 in Brussel, waar de kaart van het Militair Cartografisch Instituut op schaal 1:20 000 werd tentoongesteld, schreef de auteur van het verslag van het evenement in de Gentse katholieke krant *Le Bien Public* van 29 augustus 1880 dat "geografie altijd al zeer gewaardeerd is geweest in België" en dat "Ortelius en Mercator in de 16e eeuw en Philippe Van der Maelen in de 19e eeuw zich onderscheidden door hun cartografische publicaties". Hij merkte tevens op dat "de regering vandaag bijna volledig de plaats heeft ingenomen van het privé-initiatief voor dergelijke grote ondernemingen".

³ David Rumsey is de oprichter van de *David Rumsey Map Collection* en voorzitter van *Cartography Associates*.

⁴ Voorbeeld overgenomen van de website van Antique Atlas in de Verenigde Staten (Alabama) (<http://www.antiqueatlas.com/shop.asp?action=details&inventoryID=179344&catId=12991>; website geraadpleegd op 22 maart 2012).

⁵ Voorbeeld overgenomen van de website van Lee Jackson Antique Maps in Londen (<http://www.leejacksonmaps.com/Central-Asia.htm>; website geraadpleegd op 22 maart 2012).

Figuur 3. Een van de 165 vellen van de Atlas de l'Europe (1829-1833). Bron: © KBR, Kaarten & Plannen, S IV 2144.

te ook furore in het buitenland. In 1844 gaf de koning van Nederland hem aan de Japanse shogun als diplomatisch geschenk [Shimazu, 2015]. De atlas van Vandermaelen werd de voornaamste bron van kennis over het Europese continent voor ambtenaren en studenten in een land dat in vrijwel volledige isolatie leefde.

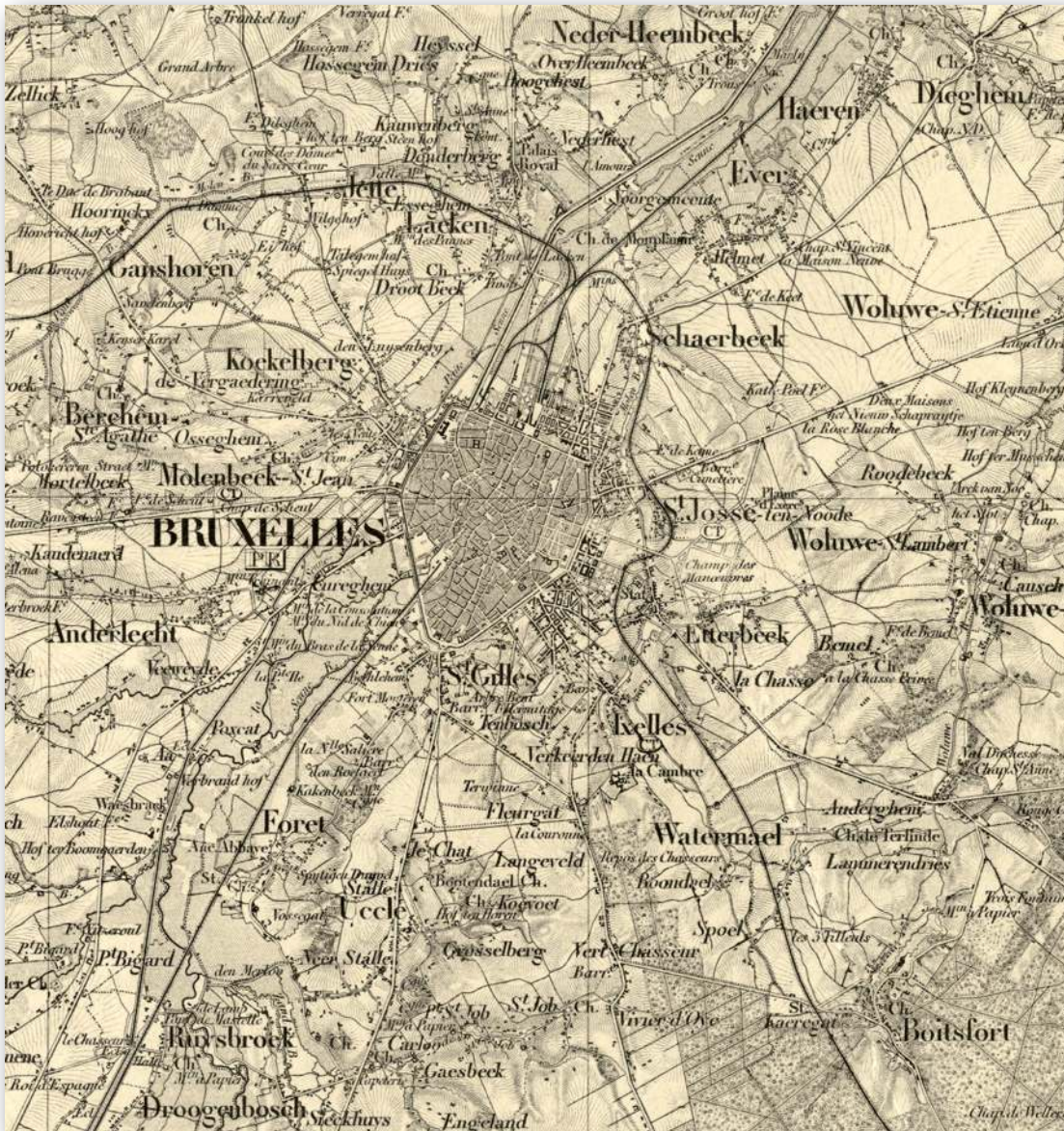
8. De Belgische onafhankelijkheid was voor Vandermaelen maakte in hem een dringende noodzaak wakker om de kennis over onze contreien

Figuur 4. Daags na de onafhankelijkheid plaatste Vandermaelen België centraal in de wereld. Bron: © KBR, Kaarten & Plannen, VDM I 979.

en te verruimen en op die manier bij te dragen tot de bevestiging en verdere opbouw van het land. Hij begon aardrijkskundige woordenboeken te schrijven over onze provincies en ambieerde een volledige, nauwkeurige en betrouwbare cartografische dekking van ons land.

9. De productie van twee volledige topografische kaarten van België door een particulier was een krachttoer die zowel nationale als internationale erkenning genoot. Toen de kaart op schaal 1:20 000 helemaal was afgewerkt, merkten Britse wetenschappers vol bewondering op dat de invoering van de tiendelige schaal in de productie van kaarten in België was ontsnapt aan een regeringsbesluit maar op voortreffelijke wijze werd geclaimd door een particulier [British Association for the Advancement of Science, 1858: 172]. Begin jaren 1870 bevestigde Houzeau dat "van alle Europese landen België vandaag dankzij deze kaart een volledige topografische kaart op de grootste schaal heeft" [Houzeau, 1873: 125]. Een halve eeuw later onderstreepte een voormalige algemeen directeur van het Militair Cartografisch Instituut dat "nooit eerder in de geschiedenis zo'n inspanning werd verricht en zo'n resultaat werd geboekt door een particulier, zonder enige officiële steun" [Seligmann, 1938: 29].

Figuur 5. Detail van de Carte topographique de la Belgique op schaal 1:80 000, Brussel, ca. 1847. Bron: © KBR, Kaarten & Plannen, VDM I 19/8.

10. Vandermaelen brak resoluut met de cartografie van de 18e eeuw. Met zijn kaart volgens Ferraris had Vandermaelen vanaf 1831 het "artistieke gevoel" dat van Mercator tot Ferraris had overheerst definitief de rug toegekeerd, stelde Hennequin in 1891 vast, alvorens het samen met het "systeem voor geometrische weergave" opnieuw op te nemen in zijn kaart op schaal 1:80 000, "werkelijk artistieke perfectie" [Hennequin, 1891: 243; 1885: 156]. Een halve eeuw nadat de eerste vellen van de kaart op schaal 1:80 000 waren verschenen, voerde de directeur van het Militair Cartografisch Instituut een systematische vergelijking tussen de kaart van Vandermaelen en die van Ferraris uit. Hij stelde vast dat die van Vandermaelen van veel betere kwaliteit was op het vlak van geodetische triangulatie en nauwkeurigheid van het triangulatie-net, geografische posities, aantal en juistheid van de toponiemen, geometrische figuratie van de dorpen, details van de gebouwen en weergave en typologie van de verbindingswegen. De kaart van de Brusselse cartograaf was een "onbetwistbare stap vooruit" [Hennequin, 1891: 231-232]. De kaarten van Vandermaelen "blijven toonbeelden qua ontwerp en uitvoering", benadrukte de militair, die Vandermaelen - en we kunnen het niet genoeg onderstrepen - beschouwde als de wegbereider voor de *Dépôt de la Guerre* [Hennequin, 1891: 225, 228].

11. Vandermaelen was in de eerste plaats een wegbereider voor de *Dépôt de la Guerre* omdat hij in België als eerste topografische kaarten is beginnen te maken. Hij heeft de schaal vastgelegd en de steendruk-techniek ingevoerd en opgelegd. Gedurende minstens een dertigtal jaar kon de jonge Belgische staat dankzij de topografische kaarten van Vandermaelen zijn onafhankelijke bestaan bevestigen en zich economisch verder ontwikkelen.

Figuur 6. Baron Alexander von Humboldt in 1829. Bron: © KBR, Prentenkabinet S IV 937.

2. Vandermaelen als geograaf

12. Vandermaelen was meer dan alleen maar cartograaf. Hij was ook geograaf, met een bijzonder ruime, universele, geïntegreerde en praktische opvatting van geografie, naar het voorbeeld van Humboldt, voor wie hij een grenzeloze bewondering koesterde. Alexander von Humboldt (1769-1859) heeft de geografie compleet veranderd: hij integreerde alle natuurwetenschappen, de waarneming van menselijke acties en verschijnselen, de meting van natuurverschijnselen, praktische ervaring, de classificatie van de verzamelde gegevens en soorten en de interacties tussen mens en natuur, hij bedacht een model voor wetenschappelijk onderzoek en streefde tegelijk idealen van vrijheid en sociale rechtvaardigheid na. Philippe Vandermaelen had perfect begrepen dat de bijdrage van Humboldt aan de geografie bepalend en essentieel was voor de toekomst van deze wetenschap. Hij was zelfs zo overtuigd dat hij in 1830 op de titelpagina van het prospectus voor de *Atlas de l'Europe* en van het andere voor zijn project *Géographie en douze dictionnaires* onder de publicatiedatum de vermelding "Siècle de Humboldt"⁶, oftewel "Eeuw van Humboldt", liet drukken, alsof het een geloofsbetuiing was. Vandermaelen had alle publicaties en kaarten van de Duitse geleerde in zijn bibliotheek. Hij had zijn reisverslagen en kaarten van Mexico, de Andes, Guatemala en Cuba overvloedig gebruikt voor zijn *Atlas universel*. Hij had fragmenten van zijn boeken gepubliceerd ter verduidelijking van zijn kaarten van Mexico en Nieuw-Californië. Humboldt kreeg elke aflevering van de *Atlas universel*, die hij kritisch recenseerde in zijn dagboek tussen 1826 en 1829, en van de *Atlas de l'Europe*. Hij bracht ook een bezoek aan het *Etablissement Géographique*, vermoedelijk in 1844 of begin 1845.⁷

13. Toen Vandermaelen zijn *Etablissement* oprichtte, voerde hij deze logica helemaal door. Hij creëerde een ruimte om alle takken van de geografie samen met hun hulpmiddelen en ontwikkeling te centraliseren op een universeel niveau.

⁶ Fonds VDM 2853 et 2868.

⁷ De naam "Humboldt" (baron Alex. De) stond in Berlijn op een "Aanvullende lijst van personen die het Etablissement hebben bezocht" [Drapiez, 1846: vij]. Quetelet zag Humboldt in Brussel in 1844 [Quetelet, 1866: 605]. De Duitse geleerde was de eerste dagen van 1845 in elk geval in Brussel (*Journal de Bruxelles*, 2 en 4 januari 1845).

14. Na de Belgische onafhankelijkheid legde Vandermaelen, als echte patriot, zich toe op de studie van zijn land. Naast zijn bijdrage aan de cartografie willen we ook zijn bijdrage aan de nationale geografie onder de aandacht brengen. Veertig jaar later herinnerde Houzeau eraan dat in de jaren 1830 "het Belgische grondgebied met zijn natuurlijke voortbrengselen, klimaat, archeologie en de geschiedenis zelf van het land amper waren bestudeerd. De verlichte klasse onder onze landgenoten stelde niet het minste belang in de kennis over België. De studie van de natuurwetenschappen werd volledig genegeerd. Er bestond geen fauna of flora in België, er waren geen hypsometrische beschrijvingen of fatsoenlijke observaties van het klimaat, de getijden en periodieke natuurverschijnselen. De Ardennen waren toen minder bekend dan de Alpen en zelfs de Andes. En nauwelijks een twintigtal landgenoten konden de eerste geognostische schets van de streek waarderen en begrijpen, nadat onze eerbiedwaardige Omalius d'Halloy die voor de eerste keer in kaart had gebracht. Ondanks de centrale ligging in West-Europa was België dus een soort van *terra incognita* gebleven" [Houzeau, 1873: 128]. In die context van onwetendheid begon Vandermaelen aan de beschrijving van onze provincies. Tussen 1831 en 1838 bracht hij aardrijkskundige woordenboeken van de provincies Antwerpen, Oost- en West-Vlaanderen, Luik, Namen, Henegouwen, Limburg en Luxemburg uit. Het was natuurlijk een onvolmaakt en onvolledig werk, aangezien het woordenboek van Brabant nooit is uitgebracht, maar het schonk de Belgen wel de eerste geografische onderzoeken en de eerste algemene beschrijvingen van hun contreien en gaf ze bovenal zin om hun land eindelijk te gaan bestuderen.⁸ Vandermaelen had de weg bereid naar de nationale geografie. Hij werd de "hersteller van de Belgische geografie" genoemd tijdens een vergadering van de *Société de géographie d'Anvers* veertig jaar nadat de laatste woordenboeken waren verschenen [Delgeur, 1877: 439].

3. Een ongeziene centralisatie en voorbode van de nationale instellingen

15. Het *Etablissement géographique de Bruxelles* was een unicum in Europa, een onwaarschijnlijke prestatie van een particulier, waar alle bezoekers (Belgen en buitenlanders, uit alle culturele en professionele milieus) respect voor hadden. Zo stond de redacteur van de *Annales de la Société royale d'Horticulture de Paris* in 1836 vermeld van dit "nieuwe Belgische koninkrijkje", dat een privébedrijf had opgericht waar op één plaats alle hulpmiddelen werden verzameld die men in Parijs moest "gaan sprokkelen op wel twintig verschillende plaatsen" [Poiteau, 1836: 172-173]. Het *Etablissement* was in die tijd ontegenzeggelijk het actiefste wetenschappelijke centrum van Brussel en van België, dat op zichzelf de diversiteit van de latere nationale instellingen aankondigde.

16. De bibliotheek en de verzamelde documentatie over geografie en natuurwetenschappen bood een fenomenale schat aan wetenschappelijke gegevens in een tijd dat er nog geen centrale wetenschappelijke bibliotheek bestond in België. De gratis school en nadien de normalschool van Vandermaelen werden opgericht als reactie op het verval waaronder het openbaar lager onderwijs daags na de Belgische onafhankelijkheid te lijden had, en als alternatief voor de afwezigheid van normalscholen in ons land.

17. De natuurhistorische galerij van Vandermaelen, die verbonden was aan een bijzonder uitgebreide bibliotheek en, voor plantkundigen, aan de collecties van levende planten, compenseerde het beperkte *Cabinet d'histoire naturelle du Musée de Bruxelles*, althans tot de Belgische staat in 1846 het toekomstige Koninklijk Instituut voor Natuurwetenschappen oprichtte. Terwijl de *Jardin Botanique de Bruxelles* zich in een rampzalige institutionele en materiële situatie bevond, had het *Etablissement* een acclimatisatietuin aangelegd, prachtige serres met zeldzame planten dankzij de door Vandermaelen en zijn broer gefinancierde overzeese expedities gebouwd en een school voor plantkunde opge-

⁸ Aangezien op de titelpagina van die woordenboeken de naam van de auteur niet wordt vermeld, enkel: "dokter Meisser is belast met de redactie en correspondentie", willen we met de woorden van Houzeau verduidelijken dat "het plan van de *Dictionnaires géographiques* van onze provincies geheel aan hem [aan Vandermaelen] toe te schrijven is. Hij werkte voor de correspondentie en redactie samen met een verdienstelijk man, dokter Meisser, in zekere zin de secretaris van deze publicatie. Maar het idee kwam van hem en hij had het uitvoeringsplan opgesteld" [Houzeau, 1873: 129].

Figuur 7. Aanzicht van het Etablissement géographique de Bruxelles, rond 1843. Van links naar rechts: gelegen aan de Gentsesteenweg, de woningen van Philippe Vandermaelen en zijn broer en zakenpartner Jean-François, de serre met de camelia's, de serre met de orchideeën, de oranjerie, de grote serre en het Etablissement Géographique. Bron: © KBR, Kaarten & Plannen, VDM IV 492.

Figuur 8. Sinds 1881 verbindt de Vandermaelenstraat de Koolmijnenkaai met de Gemeenteplaats in Sint-Jans-Molenbeek. De straat is het enige dat overblijft van de statige beboomde laan die bezoekers naar het indrukwekkende Etablissement Géographique leidde, waarvan er nu niets meer overblijft.

richt met lessen in plantkunde en plantenfysiologie. Hij bood wetenschappers en studenten een uitzonderlijk terrein voor experimenten en efficiënte pedagogische hulpmiddelen, waarover noch de toekomstige Nationale Plantentuin, noch de Universiteit van Brussel beschikte.

18. Door een geheel nieuw programma van wetenschappelijke expedities in Amerika en Oceanië te organiseren en financieren, gaven de broers Vandermaelen de overzeese wetenschappelijke expedities en handelsmissies een impuls en bereidden ze de weg voor andere Belgische initiatieven, die in eerste instantie werden ondernomen door particulieren en vervolgens ook door de regering. Met de introductie van heel wat nieuwe plantensoorten in België en Europa, in het bijzonder orchideeën, cactussen en fanerogamen, gaven de twee broers de Belgische plantkunde en tuinbouw een elan, waarmee ze een einde hielpen stellen aan de Britse suprematie op dit gebied.

19. Ten slotte had Philippe Vandermaelen een museum voor etnografie en archeologie opgericht, aangezien er in die takken geen echt nationaal openbaar museum was.

20. Nog voor de oprichting van de Universiteit van Brussel, de Koninklijke Bibliotheek en de grote musea stelde Vandermaelen een school, wetenschappelijke collecties, een uitzonderlijke bibliotheek en meerdere laboratoria ter beschikking. Door dit wetenschappelijk complex buiten een formeel en officieel netwerk om op te richten, gaf Vandermaelen getalenteerde jongeren, vaak van bescheiden afkomst, de kans om een verdienstelijke wetenschappelijke carrière op te bouwen in een wetenschappelijke tak van hun keuze. Denk aan plantkundige en geoloog Henri-Guillaume Galeotti, chemicus en academiëlid Paulin Louyet, plantkundige Jean-Edouard Bommer, natuuronderzoeker Ernest Vanden Broeck en historicus en archivaris Alphonse Wauters. Andere bekende voormalige studenten aan het *Etablissement*, die zich in andere takken wisten te onderscheiden, waren de hoge ambtenaar Charles-Albert Fassiaux, architect François Pauwels, decorateur Charle-Albert en kunsthandelaar Paul Van Cuyck. Dankzij het onderwijs en de hulpmiddelen die het *Etablissement* aanbood, konden nog vele anderen uit arbeidersmilieus ontsnappen aan de lotsbestemming van arme kinderen en carrière maken als gespecialiseerde ambachtslieden, bedienden en onderwijzers.

4. Vandermaelen als pionier

21. Philippe Vandermaelen richtte een bedrijf op dat de hiaten opvulde van een Belgische staat in aanbouw en een voorbode was van onze grote nationale instellingen, waaronder in de eerste plaats het latere Nationaal Geografisch Instituut. Hij had de weg bereid voor de nationale cartografie en geografie en vervulde ook een pioniersrol in verwante wetenschappelijke gebieden, zoals onderwijs en gegevensverwerking.

22. Het onderwijs dat hij vanaf 1830 invoerde, was gebaseerd op innoverende en zelfs revolutionaire concepten. Vandermaelen bood in zijn school studievakken naar keuze aan, organiseerde lessen die waren afgestemd op de capaciteiten van het kind en niet omgekeerd, en focuste op praktijk en proefondervindelijk leren. Deze flexibiliteit, dit *aangepaste onderwijs*, was volkomen nieuw op dit niveau. De samenhang van de vakken en de globale leermethode, waarbij theorie werd gecombineerd met proefneming en toepassing, maakten deel uit van een geïntegreerde benadering die voortvloeide uit het humanistische maar ook pragmatische totaalbeeld dat Philippe Vandermaelen had van de geografie. Met zijn neutrale, gemengde onderwijs en smeltkroes van geloofsovertuigingen, leeftijden en sociale en culturele achtergronden distantieerde hij zich van de klassieke modellen en introduceerde hij een nieuwe onderwijsvisie.

23. Meer dan veertig jaar lang heeft Vandermaelen, de "held van de classificatie en van het universele, intelligente, methodische en geduldige werk"⁹, zich volledig toegelegd op de organisatie van de verzameling, verwerking en verspreiding van gegevens. Hij wilde zich bezighouden met feiten, harde feiten, "vrij van elk retorisch kader", en ze verwerken volgens de beginselen van de statistiek. Hij wilde "de statistiek van onze kennis" vormen [Houzeau, 1873: 133]. Zijn gegevensbank was ontworpen om alle menselijke kennis te verzamelen en bestond uit vier miljoen fiches die de hele wetenschappelijke literatuur van 1830 tot 1869 dekten. Nooit eerder had iemand zo'n gegevensverwerkingssys-

Figuur 9. Algemeen aanzicht van de grote kaartenkast van Vandermaelen in de Koninklijke Bibliotheek van België. Bron: © KBR, Kaarten & Plannen

teem uitgedacht. Hij trachtte het resultaat van dit continue onderzoek te publiceren in de vorm van een dagboek en vervolgens in de *Tables générales des connaissances humaines* om zijn werk wereldwijd toegankelijk te maken, maar zijn eerste publicaties kregen geen vervolg. Hij wilde zijn gegevensbank ook laten opnemen in een groot internationaal netwerk om het documentatiecentrum in Brussel aan te vullen en in ruil gegevens te krijgen met het oog op een permanente wederzijdse uitwisseling en verrijking, maar zijn inspanningen waren vergeefs. Philippe Vandermaelen was zijn tijd vooruit.

⁹ Aldus Jules Duval [Hatin, 1865: 90]. De vooruitstrevende journalist Jules Duval (1813-1870) was naar het *Etablissement* gekomen toen hij in september 1856 het internationale liefdadigheidscongres bijwoonde (hij tekende op 24 september het gastenboek). Bij Vandermaelen deed hij onderzoek naar Algerije, waar hij sinds 1847 woonde. Hij vertrouwde Houzeau toe dat "ondanks zijn tien jaar ervaring met Algerije, hij in de registers van onze collega over het woord Algerije heel wat bibliografische aanwijzingen had gevonden die nieuw waren voor hem" [Houzeau, 1873: 135].

24. Bij de oprichting van zijn *Etablissement Géographique* was Philippe Vandermaelen een universele man, net als Humboldt. In die tijd, die trouwens volgde op de periode van de encyclopedisten, leek alle mensenkennis nog te kunnen worden beheerst door één kring van wetenschappers, één instelling of zelfs één man. Maar al gauw leidden de veranderende samenleving, de wetenschappelijke en technologische vooruitgang en de exponentiële kennisontwikkeling tot een opsplitsing van de universele wetenschap. Het gevolg was de diversificatie en specialisatie van de kennis, wat van de universaliteit van de kennis een utopie maakte. Vandermaelen heeft dit aan den lijve ondervonden. Al geruime tijd voor zijn dood wist hij dat hij zijn droom van een universele classificatie niet zou realiseren.

25. Aan het einde van de 20e eeuw werd een andere utopist herontdekt: Paul Otlet (1868-1944), "de man die de wereld wilde klasseren" maar die in de vergetelheid was geraakt; slechts enkele specialisten en vrije, geïnspireerde zielen hielden de herinnering aan hem levendig [Levie, 2002 en 2006]¹⁰. Meer dan een halve eeuw na Philippe Vandermaelen wilde Paul Otlet op zijn beurt alle wereldwijde kennis centraliseren en "de bibliografische producten van alle tijden, alle plaatsen en over alle onderwerpen integraal catalogiseren" [Otlet, 2015: vii]. Je zou denken dat je de cartograaf aan het woord hoorde ... Net als Vandermaelen koos Otlet voor de fiche om de informatie te stroomlijnen en te standaardiseren. Beide mannen wisten dat ze, om hun doel te bereiken, los moesten komen van het traditionele boek en de informatie moesten opdelen en opnieuw verenigen in een nieuw formaat. Het uiteindelijke doel van Otlet en zijn compagnon La Fontaine was niet alleen om de universele kennis te verspreiden, maar ook om het samenhorigheidsgedoele tussen de volkeren te vergroten en de vrede te bevorderen. Net zoals Vandermaelen van zijn *Etablissement* een instrument voor vooruitgang wilde maken en "in het hart van mensen een gevoel van verdraagzaamheid en universele verbondenheid wilde laten ontspruiten" [Vandermaelen & Meisser, 1831: xv]. Otlet en Vandermaelen waren allebei wereldburgers. Met de opening van hun Palais Mondial in 1920 ambieerden Otlet en La Fontaine om er

niet alleen een centrum voor de verzameling en verspreiding van hun documentatiebestand van te maken, maar ook een "encyclopedisch universeel museum" [Otlet, 2015: ix] dat de beschaving van elk land toonde, een veelzijdig en permanent centrum voor informatie en uitstraling van de cultuur. We schrijven 90 jaar na de oprichting van het *Etablissement géographique de Bruxelles*. Otlet ging een stapje verder dan Vandermaelen, want hij had de concrete ambitie om een Wereldstad en een internationale samenleving op te bouwen (hij dacht vanaf 1914 na over de fundamenten van een toekomstige Volkenbond). Bovendien maakte hij grote mediavernieuwingen mee (telefoon, radio, televisie, cinema en platen), die voor hem onverwachte deuren openden. Maar ondanks deze tijdsgebonden verschillen en hoewel ze elkaar nooit hebben ontmoet, want de ene is negen maanden voor het overlijden van de andere geboren, staat vast dat Otlet de erfgenaam is van Vandermaelen.

26. Vandermaelen vervulde ook een pioniersrol op kleinere maar toch verrassende gebieden. In 1830 maakte hij de eerste gelithografeerde speelkaarten in België, en zelfs in Europa, en in 1852 stelde hij, als eerste wereldwijd, een postzegelverzameling tentoon, waarmee hij zijn naam drukte op de geschiedenis van de filatelie.

27. Philippe Vandermaelen, die de takken van een uitgebreide en productieve geografie verenigde, was een visionair, een grondlegger. Bovenal installeerde de oprichter van het *Etablissement géographique de Bruxelles* binnen één wetenschappelijk centrum instrumenten, instellingen, netwerken, dynamieken en initiatieven waarvoor de Belgische staat de middelen niet had. Door een ongelooflijk uitgebreid toepassingsgebied te beslaan, gaf hij het intellectuele leven in België een echte impuls en bereidde hij de weg voor wetenschappelijk onderzoek, geografische studies, internationale uitwisselingsnetwerken, verzameling en verspreiding van statistische gegevens, organisatie van ontdekkingsreizen, onderwijs en natuurlijk cartografie, een instrument voor politieke bevestiging en economische expansie. En dat alles in een uitzonderlijk klimaat van sociale solidariteit voor die tijd.

¹⁰ Na verschillende verhuizingen en overdrachten waardoor volledige stukken van de collecties verdwenen, werd wat overbleef van de classificatie van Otlet en zijn compagnon La Fontaine, het Mundaneum, verzameld, bewaard en ter beschikking gesteld van onderzoekers op een nieuwe locatie in Bergen, die in 1998 officieel werd geopend. Dankzij dit nieuwe Mundaneum en diverse recente publicaties is Paul Otlet aan het licht getreden en bekend geworden bij het grote publiek.

Bibliografie

- BRITISH ASSOCIATION FOR THE ADVANCEMENT OF SCIENCE, 1858. *Report of the twenty-seventh Meeting of the British Association for the Advancement of Science held at Dublin in August and September 1857*. Londen: John Murray.
- CUVELIER, J., 1938. "Wauters (Alphonse)". In: *Biographie nationale*. 27. Brussel: Académie royale de Belgique. col. 110-115.
- DELGEUR, L., 1877. Betoog in: *Bulletin de la Société de géographie d'Anvers*. 1877, vol. 1.
- DRAPIEZ, A., 1846. *Notice sur l'Etablissement géographique de Bruxelles*. Brussel: [Etablissement géographique de Bruxelles].
- HATIN, E., 1865. *Les gazettes de Hollande et la presse clandestine aux XVIIe et XVIIIe siècles*. Parijs: René Pincebourde.
- HENNEQUIN, E., 1885. Notice sur les cartes agricoles de la Belgique. In: *Bulletin de la Société royale belge de géographie*. 1885. Vol. 9, p. 101-163.
- HENNEQUIN, E., 1891. Etude historique sur l'exécution de la carte de Ferraris et l'évolution de la cartographie topographique en Belgique depuis la publication de la grande carte de Flandre de Mercator (1540) jusque dans ces derniers temps. In: *Bulletin de la Société royale belge de géographie*. 1891. Vol. 15, nr. 3, p. 177-296.
- HOUZEAU, J.C., 1873. Notice sur Ph.-M.-G. Van der Maelen, membre de l'Académie. In: *Annuaire de l'Académie royale des sciences*. 1873. Vol. 39, p. 109-147.
- INTERNATIONAAL GEOGRAFISCH CONGRES, 1892. *Compte-rendu du Vme Congrès des sciences géographiques tenu à Berne du 10 au 14 aout 1891*. Bern: Schmid, Francke & Cie.
- LEVIE, F., 2002. *L'Homme qui voulait classer le monde*. Documentaire. Coproductie Sofidoc, Wild Heart Production, RTBF Charleroi.
- LEVIE, F., 2006. *L'homme qui voulait classer le monde. Paul Otlet et le Mundaneum*. Brussel: Les Impressions Nouvelles.
- O'MEEGHAN, M., 1990. Catholic Beginnings in New Zealand. An Overview. In: *Christian Brethren Research Fellowship Journal*. 1990, nr 121, p. 29-34.
- OTLET, P., 2015. *Le livre sur le livre. Traité de documentation*. Voorwoorden van B. PEETERS, S. FAYET-SCRIBE & A. WRIGHT. Brussel: Les Impressions Nouvelles en het Mundaneum.
- POITEAU, P.A., 1836. Note sur l'Etablissement géographique fondé à Bruxelles, en 1830, par M. Ph. Vandermaelen. In: *Annales de la Société royale d'horticulture de Paris*. 1836. Vol. 19, nr. 109, p. 171-173.
- QUETELET, A., 1825. Académie royale des sciences et belles lettres de Bruxelles. In: GARNIER, J.G. & QUETELET, A., *Correspondance mathématique et physique*, Vol. 1. Gent: Vandekerckhove, p. 350-351.
- QUETELET, A., 1866. Le baron F.-H.-A. de Humboldt. In: QUETELET, A., *Sciences mathématiques et physiques au commencement du XIXe siècle*. Brussel: Thiry-Van Buggenhoudt, p. 592-607.
- SELIGMANN, H., 1938. La cartographie en Belgique. In: *Grande encyclopédie de la Belgique et du Congo*, vol. 1. Brussel: Editorial-Office, p. 28-29.
- SHIMAZU, T., 2015. *Modern Atlases as diplomatic Tools: Philippe Vandermaelen's Atlas de l'Europe and Dutch-Japanese Relations in the Mid-Nineteenth Century*. Wakayama : Wakayama University. Working Paper.
- RUMSEY, D., 2014. David Rumsey Map Collection. In: <http://www.davidrumsey.com> [online] [geraadpleegd op 12 december 2014].
- VANDERMAELEN, P. & MEISSER, F.J., 1831. Mémorial de l'Etablissement géographique de Bruxelles. In: *Dictionnaire géographique de la province de Liège*. Brussel: Etablissement géographique de Bruxelles, p. v-xxv.
- WASOWICS, J., 1934. Ph. Vandermaelen, cartographe remarquable et oublié du XIXe siècle. In: UNION GÉOGRAPHIQUE INTERNATIONALE, *Comptes rendus du Congrès international de géographie Paris 1931*, III. Parijs: Armand Colin. p. 676-678.

Financiële steun

Brussels Studies wordt gepubliceerd met de steun van:

Innoviris, het Brussels Instituut voor Onderzoek en Innovatie

Universitaire Stichting

Fonds international Wernaers pour la recherche et la diffusion des connaissances

Fonds de la Recherche scientifique

Om deze tekst te citeren

SILVESTRE, Marguerite, 2016. Philippe Vandermaelen, de Mercator van het jonge België, In: *Brussels Studies*, Nummer 106, 14 november 2016, www.brusselsstudies.be

Links

Andere versies van deze tekst zijn beschikbaar

ePub FR: <http://tinyurl.com/BRUS106FREPUBLIC>

ePub NL: <http://tinyurl.com/BRUS106NLEPUBLIC>

ePub EN: <http://tinyurl.com/BRUS106ENEPUBLIC>

pdf FR: <http://tinyurl.com/BRUS106FRPDF>

pdf NL: <http://tinyurl.com/BRUS106NLPDF>

pdf EN: <http://tinyurl.com/BRUS106ENPDF>

De video's die verschenen zijn in *Brussels Studies* zijn te bezichtigen op het Vimeo kanaal van *Brussels Studies* op de volgende link:
<http://vimeo.com/channels/BruS>